

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ім.М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ТОВКАЙЛО Тамара Іванівна

НАГОЛОШЕННЯ СУФІКСАЛЬНИХ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Спеціальність 10.02.02. – українська мова

А в т о р е ф е р а т

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 1993

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00753748 (Y)

Ab 27.851

LIBRARY

LIBRARY

LIBRARY

LIBRARY

LIBRARY

LIBRARY

LIBRARY

LIBRARY

Робота виконана на кафедрі української мови Київського державного педагогічного інституту ім. м.П.Драгоманова

Науковий керівник - доктор філологічних наук,
професор Клименко Н.Ф.

Офіційні опоненти - член-кореспондент АНУ,
доктор філологічних наук,
професор Складенко П.Г.

кандидат філологічних наук
Задорожний П.В.

Провідна організація - Київський університет ім. Т.Г.Шевченка

Захист відбудеться "22" листопада 1993 р. о 14³⁰ год.
на засіданні спеціалізованої ради К.ІІЗ.01.02. в Київському державному педагогічному Інституті ім. м.П.Драгоманова /252030, Київ-30, вул. Пирогова, 9/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту.

Автореферат розісланий "6" вересня 1993 р.

Вчений секретар спеціалізованої ради *Вишневська* Г.П. Вишневська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Наголошування іменників української мови вивчене здебільшого в порівняльно-історичному плані. Йому присвячені монографічні дослідження, а також окремі статті /Д.А.Булаховський, Л.А.Гумецька, В.Г.Скляренко, О.І.Боднар, в.м.Винницький, А.Д.Очеретний/.

У центрі уваги вчених перебували становлення наголосу іменників, його лексико-граматичні функції, діалектні особливості, силова природа тощо.

Актуальним у теоретичному плані є розкриття морфологічної природи наголосу з проєкцією на явища морфеміки і процеси словотворення. Воно вимагає бачення трьох аспектів структури слова: взаємозв'язку морфемної і словотвірної його структури, функціонально-словотвірного навантаження морфем та зумовленості ним їх наголосових характеристик.

Цю проблему одним із перших у мовознавстві порушив І.О.Бодуен де Куртене. Згодом французький лінгвіст Поль Гард теоретично обґрунтував залежність між місцем наголосу в слові і морфемною структурою слова. Такий підхід відкриває шлях до вивчення акцентуаційних характеристик окремих іменникових морфем у контексті словесного наголосу і взаємозв'язків між твірними і похідними словами. Водночас він вимагає правильного розуміння між складовою і морфемною структурою слова. Відомо, що здебільшого межі морфемного поділу і складоподілу не збігаються.

Однак відмінність між морфемою і складом не стає перешкодою при вивченні здатності морфем притягувати наголос до певного місця у слові. В даному випадку важливо врахувати словесний наголос і встановити позиції морфем щодо нього. Вивчення цих питань дозволяє конкретизувати тезу про вільний наголос у слові сучасної української мови і уточнити діапазон рухомості наголосу у межах іменників чоловічого роду, що є предметом аналізу. У цьому актуальність нашого дослідження.

Головна мета роботи - встановлення основних тенденцій наголошування морфем, кінцевих у іменниках чоловічого роду сучасної української літературної мови, виявлення і порів-

няння наголосових характеристик синонімічних та полісемічних суфіксів, визначення обсягу паралельного наголошування.

висвітлення цих проблем вимагає розв'язання ряду інших завдань, до яких належать:

- 1/ встановлення кількісних характеристик акцентних ознак у функціонально активних іменникових формантів;
- 2/ окреслення найпродуктивніших позицій морфем, кінцевих у основах іменників чоловічого роду;
- 3/ порівняння основних тенденцій наголошування малопродуктивних, а також непоширених та запозичених суфіксів;
- 4/ показ залежності наголосових позицій від складоподілу, від належності похідного слова до простих чи кількакорневих.

Н а у к о в а н о в и з н а роботи полягає:

- 1/ у встановленні залежності між наголосовими характеристиками морфем і морфемною структурою слова;
- 2/ виявленні позицій слоботворчих суфіксів, кінцевих у іменниках чоловічого роду, щодо словесного наголосу;
- 3/ розкритті основних тенденцій наголошення кінцевих іменникових формантів;
- 4/ розгляді діапазону паралельного наголосу в суфіксальних іменниках чоловічого роду;
- 5/ показі тяжіння запозичених формантів до набуття однієї наголосової характеристики, а питомих суфіксів до надання переваги одній з найпродуктивніших позицій щодо словесного наголосу.

Вивчення наголосових характеристик морфем з погляду участі їх у процесах слоботворення відкриває шлях до встановлення змін у наголошенні морфем при переході від твірного слова до похідного /пор. казуїст - казуїстичний/. Цю їхню здатність у лінгвістиці названо акцентуаційною силою морфем /див. виноска: Поць Гард у роботі Н.Ф.Клименко¹. Остання не була предметом нашого аналізу, хоча побіжно ми намагалися відзначити, як змінювалося наголошення морфем твірного слова тоді, коли воно стало основою похідного іменника.

Т е о р е т и ч н е з н а ч е н н я роботи полягає у розкритті наголосових характеристик іменникових морфем, показі

¹ Клименко Н.Ф. Структурні властивості прикметникових словозмінних основ // Морфемна структура слова. - К.: Наук. думка, 1979. - С. 60-164.

основних тенденцій наголошення суфіксальних іменників чоловічого роду, встановленні залежності між морфемною будовою слова і акцентуаційними ознаками морфем. Висновки і спостереження, одержані в дослідженні, можна використати в розділах "Морфеміка" та "Морфологія української мови", доповнивши їх даними про акцентуацію морфем. У такий спосіб будуть поєднані опис фонемної структури морфем, чергування на морфемних швах унаслідок переходу твірного слова в похідне при словотворенні, а також наголошення морфем у словах і видозміну їхніх наголосових характеристик, що зумовлені перетворенням твірної одиниці в похідну. У цьому практична цінність нашого дослідження.

Методи дослідження. У роботі використано описовий та кількісний методи синхронічного вивчення наголосових характеристик іменників, зокрема, таку методику розгляду акцентуаційних характеристик морфем, що враховувала позицію суфікса щодо словесного наголосу.

Матеріал дослідження взято з авторитетних словників сучасної української мови. Зокрема, з "Інверсійного словника української мови" виписані всі суфіксальні іменники чоловічого та спільного роду. За словником наголосів української літературної мови М.І.Погрібного та словником "Українська вимова і наголос" уточнено наголос у слові. Поділ слова на морфеми подається за словником-довідником І.Т.Яценка. Для уточнення значенневих характеристик морфем, встановлення їхнього статусу /як омонімічних та полісемічних/ і порівняння їх наголосових ознак широко залучається матеріал тлумачного одинадцятитомного словника української мови.

Розглядові підлягають похідні і подільні іменники чоловічого роду з нульовою флексією, загальна кількість яких становить 7 тисяч 876 одиниць. Аналізувалися також іменники з суфіксом -к- і флексією -о: ба́тько, дядько та слова спільного роду з флексією -а: гуля́ка, писа́ка, сно́віга, яких значно менше, ніж перших. Отже, обрані для вивчення суфіксальні іменники чоловічого роду розподіляються між трьома кількісно різними масивами слів за характером закінчення в називному відмінкові однини. Оскільки головним об'єктом дослідження в роботі є наголошення суфіксальних морфем з оглядом на їхню позицію щодо словесного наголосу, рухо-

мість наголосу задежно від словозмінної парадигми слова не була предметом аналізу /пор. садок - садка, садком/.

Н а з а х и с т виносяться такі положення:

- Морфологізованість наголосу в сучасній українській мові виявляється не тільки у функціональному його навантаженні, пов'язаному з розрізненням словозмінних парадигм слів. Він відбивається також у залежності наголосових характеристик морфем від морфемної будови слова та від процесів словотворення.

- Діапазон вільного наголосу визначається середньою морфемною довжиною слова.

- Паралельне наголошення іменників демонструє в сучасній літературній мові співіснування двох позицій суфікса щодо словесного наголосу. Одна з них є найпродуктивнішою для нього і здебільшого такою, що відбиває тенденцію до вирівнювання наголосу певного суфікса в різних словах, друга є менш продуктивною і поширеною.

- У акцентуації іменникових морфем спостерігається рівновага, яка виявляється у зіставленні одиниць, що мають кілька наголосових характеристик, і тих, що займають лише одну позицію щодо словесного наголосу.

- У сучасній українській мові морфема, за допомогою яких здійснюється словотворення іменників чоловічого роду, переважно притягують наголос на кінець чи передкінець слова.

- Запозичені у сучасній українській мові суфікси, незважаючи на різні джерела запозичення, дотримуються загальної тенденції наголошення питомих кінцевих іменникових формантів.

А п р о б а ц і я р о б о т и. Основні положення роботи обговорювалися на кафедрі української мови та методики викладання української мови у Переяслав-Хмельницькому філіалі КДПУ ім. М.П.Драгоманова, конференції молодих учених Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні АНУ та міжвузівській науково-теоретичній конференції, присвяченій 150-річчю виходу "Кобзаря" /м.Переяслав-Хмельницький, 1990 р./ . Матеріали роботи висвітлено у чотирьох публікаціях автора.

С т р у к т у р а р о б о т и. До дисертації входять два розділи, вступ і висновки, бібліографія та список джерел дослідження.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність дослідження, основні проблеми, визначаються його мета і завдання, розкривається новизна, теоретичне і практичне значення роботи, формулюються положення, що виносяться на захист.

У першому розділі - "Наголосові характеристики поширених кінцевих суфіксів у іменниках чоловічого роду" - описується історія вивчення наголосу в українській мові, окреслюється місце виконаної нами роботи серед інших праць з акцентології української мови, характеризується методика дослідження наголосових позицій морфем.

Водночас у ньому описані наголосові ознаки продуктивних суфіксів, кінцевих у іменниках чоловічого роду, відзначені основні тенденції в наголошенні аналізованих морфем, встановлено обсяг паралельного наголосу.

З'ясування наголосових характеристик поширених кінцевих суфіксів у понад 5 тисячах іменниках чоловічого роду сучасної української мови дозволило конкретизувати тезу про вільний наголос у слові. Матеріал дослідження показує, що незважаючи на різну кількість складів у слові, належність його до простих чи складних /з кількома основами/, кінцеві суфікси іменників можуть займати 6 позицій щодо словесного наголосу. Цей висновок узгоджується з даними про наголосові характеристики кінцевих прикметникових суфіксів /пор. Н.Ф.Клименко. Структурні властивості прикметникових словозмітних основ // Морфемна структура слова. - К.: Наук. думка, 1979. - С. 60-164/, отже, стосується суфіксальних похідних обох частин мови. Можна висловити припущення, що це явище зумовлене закономірностями морфемної будови слова, зокрема характерною для української мови овердьюю довжиною слова в морфемах, яка дорівнює 3 ± 1 морфема.

Його опосередковано підтверджує той факт, що єдиний з поширених суфіксів -ок може займати 6 наголосових позицій, але реалізує позицію через чотири склади після наголошеного тільки в одному слові - хайворонок. Проте такі можливості варіювання наголосових позицій реалізуються не у всіх суфіксах і з різною активністю.

Поширені іменникові суфікси здебільшого мають по кілька на-

голосових позицій -ок₁ - 6; -ик₁ - 5; -ець, -ин₁ /з похідними -анин/-янин/ - 5; -ч/-ач/-яч/ - 3. У суфікса -ар/-яр - 2 позиції, у -ин₂ та -ун по одній. Виділяються позиції морфем щодо наголосу, яким більшість суфіксів віддає перевагу, і ті, які реалізуються в поодиноких словах. До тих, що рідко спостерігаються, належить позиція через чотири або три склади після наголошеного: видолиночок, жайвороночок.

Здебільшого кожен з продуктивних суфіксів виділяє одну з наголосових характеристик, якій він віддає перевагу. Так, суфікси -ок₁, -ок₂, -ик₁, -ик/-ик₂, -ик₃, -ець₁ та -ець₂, -ин₁, -ч переважно стоять за наголошенням складом у слові /2 103 слова/. На другому за реалізацією місці позиція через склад після наголошеного /205 слів/. Кілька суфіксів частіше, ніж в інших позиціях, перебуває під наголосом /-ар₁, -ок₃/: друкар, коняр, візок або бувають тільки наголошеними -ин₂ /аспирин/, -ун /бігун/. Такий розподіл наголосових позицій іменникових суфіксів говорить про те, що кінцеві морфемі більшості похідних іменників виявляють тенденцію до наголошення кінця слова, коли вони стоять за наголошеним складом або самі перебувають під наголосом. Наслідком існування в одного суфікса кількох наголосових позицій є його здатність займати в одному слові одночасно дві позиції, тобто мати паралельний наголос. Зазначимо, що в іменникових суфіксах з однією наголосовою позицією відсутній паралельний наголос.

Паралельне наголошення характерне для таких поширених суфіксів як: -ик/-ник, де 28 іменників засвідчують співіснування першої /після наголошеного складу/ \tilde{S} і другої /наголошений сам суфікс/ $\sim S$ наголосових однак: вод / н /ик, мандр /ів / н /ик, мед /я /ик; берез /ник, захис /ник, плат /ник. У двох одиницях поєднані \tilde{S} ник /перша та третя/ $\sim S$ ник наголосові характеристики: бесід /ник, дівід /ник. У одинадцяти іменниках з формантами -ч /-ач/ -яч спостерігається паралельний наголос. У десяти - поєднані \tilde{C} \tilde{C} /перша та друга наголосові ознаки: до / гляд / а /ч, до / по / від / а /ч, на / гляд / а /ч. У омонімічного суфікса -ок виявлено чотири із дев'яти одиниць з паралельним наголосом, коли співвідносяться перша та друга \tilde{S} ок наголосові характеристики: недоросток, перволіток, покидьок; та перша і четверта \tilde{S} ок /1 слово/: котигорошок. Засвідчено всього 5 іменників з паралельним наголосом та форман-

том -ар / -яр, коли поєднані / \swarrow ар/ дві продуктивні ознаки: волод / ар, гарб / ар, крам / ар, / мал / яр, плуг / ат / ар.

Для суфікса -ин, характерне також паралельне наголошення з поєднанням першої та другої наголосових позицій / \swarrow ин / у 3 одиницях: громад / ян / ин, рус / ин та першої і третьої у слові прост / о / лод / ин. У суфікса -ець виявлено лише одне слово: черв / ець, де співіснують перша та друга / \swarrow s' / наголосові позиції. Ці дані дозволяють зробити припущення, що акцентні позиції поширених іменників з паралельним наголошенням не виходять за межі шести наголосових ознак, характерних для кінцевих іменникових суфіксів. Здебільшого в ньому виявляються тенденції до вирівнювання наголосу в словах з тим самим суфіксом за найпродуктивнішою для нього схемою наголошення в мові.

Другий розділ "Наголошування непоширених та запозичених суфіксів у сучасній українській мові" присвячено аналізу позицій малопродуктивних і непродуктивних суфіксів, а також запозичених морфем щодо словесного наголосу, порівнянню наголосових ознак продуктивних, непродуктивних і запозичених морфем.

Дослідження акцентних позицій непоширених суфіксів іменників чоловічого роду дозволяє зробити висновок про те, що серед непродуктивних морфем переважають одиниці, які займають одну позицію щодо словесного наголосу. Така ознака властива 10 суфіксам з 16 непоширених в українській мові: -ій₁ / грамот / ій, плак / с / ій; -ій₂ / калъц / ій, стронц / ій, -чук, -ук / -юк / китай / чук, шев / ч / ук, -усь / дід / усь, кот / усь, -ух / сплюх /, -ан / стариган /, -аш / сив / аш, торг / аш, -иш / черн / иш /, -уш / м"як / уш, -ань / вус / ань, горб / ань /.

Як бачимо, вони віддають перевагу позиції перебування під наголосом. Для трьох суфіксів характерні 2 позиції: -ич / стоїть після наголошеного складу : пра / ро / дич, рус / ич /, є наголошеним: москв / ич, пан / ич, -ай: перебуває під наголосом: глит / ай, шахр / ай або стоїть після наголошеного складу: з / виц / ай, -ш: стоїть через склад після наголошеного: ви / гр / а / ш, про / гр / а / ш чи через два склади після нього: віді / гр / а / ш, рози / гр / а / ш. Для 2-х - 3 позиції: -тель: стоїть після наголошеної кореневої морфемі: жі / тель, або після інших дієслівних суфіксів: гнос / и / - тель,

кар / а / тель; через склад після наголошеного: віш / а / тель,
не / прійя / тель; через два склади: жере / ува / тель; -щик:
стоїть після наголошеного складу: барабан / шик, VELO / гон / -
щик; через склад після наголошеного: бакен / шик, прапор / шик,
наголошений сам суфікс: ден / шик, ям / шик.

Лише один з непродуктивних суфіксів -ень може займати 4 наголосові позиції щодо словесного наголосу. Він стоїть після наголошеного складу: дур / ень, злиз / ень, через склад після наголошеного: вел / ет / ень, об / лиз / ень; через два склади: ві / тороп / ень, буває сам наголошеним: пласт / ів / ень.

Іменники з малопродуктивними і непродуктивними суфіксами розподіляються між кількома типами словозмінних парадигм. Найчисленніші належать до слів з нульовим закінченням у називному відмінку однини. Однак саме серед слів з малопродуктивними і непродуктивними суфіксами представлені іменники з морфемами -к: дядько, батько та -енк: царенко і закінченням -о в називному відмінку. Значно більше від них суфіксальних іменників з закінченням -а / -я: писака, плакса, бідняга тощо. Вони засвідчують перевагу позиції перебування суфікса під наголосом: войка, писаренко, топтига, добряга. Лише суфікси без вокального ядра, маючи одну наголосову ознаку, тяжіють до позиції слідування за наголошеним складом: батько, дядько, плакса, рюмса.

Цікаво, що серед малопродуктивних не засвідчені випадки перебування суфікса перед наголошеною флексією. Поодинокий випадок становить збірний іменник німчуря /з суфіксом -ур- і наголошеною флексією. У іменникові дідуга представлений суфікс -уг, що так само стоїть перед наголошуваним закінченням.

Найактивнішою акцентною ознакою запозичених суфіксів у сучасній українській мові є наголосення самого суфікса. У більшості формантів /16 з 20/ це єдина можлива і реалізована ознака. Навіть тоді, коли запозичений суфікс займає дві /за винятком суфікса -ор/, дуже рідко три позиції щодо словесного наголосу, ця позиція є найбільш поширеною. Відомо, що аналізовані суфікси запозичені в основному з латинської та грецької мови. Так, з латинської в українську прийшли: -ат, -ор, -ал, -ент, -аріус, -уз; з грецької: -ист/-іст, -вет, -оз, -ург, -от, -изм/-ізм, -ит/-іт; з німецької: -ітат, -ер; з французької: -ір/-ір, -ір, -аж.

Досліджений матеріал дозволяє зробити висновок, що більшість запозичених іменникових суфіксів, кінцевих у слові, зберігає в українській мові наголос мови-етимона. Це морфєми -ант: практикант /з лат./, -ал: імєріал /з лат./, -ат: трактат /з лат./, -ит: гепатит /з гр./, -ариус: архівариус /з лат./, -аж: арбітраж /з фр./, -ир: ювелір /з голл./, репетир /з нім./, -ор: прокурор /з фр./, агрєсор /з лат./, -от: кіпріот /з гр./, -ер: гастролєр /з фр./, кєрнер /з нім./.

Частина їх змінює свої наголосові характеристики порівняно з мовою запозичення. Це морфєми -ист, -изм, -євт, -ург, що в грецькій мові стоять перед наголошеною флексією, яка відкидається в українській. Завдяки цьому суфікс перебирає наголос на себе і стає наголошеним в українській мові; пор.: μηχανισμός - мєханізм, ἀνταγωνιστής - антагоніст, δραματογράφος - драматург.

Суфікс -оз /від ωσ -/, що в грецькій стоїть за наголошеним складом, в українській мові стає наголошеним, пор.: οσκληρώσις - склероз, σκολιωσις - сколіоз. Отже, засвоєні з інших мов кінцеві суфікси іменників чоловічого роду підлягають головній для них тенденції наголошення - перебування під наголосом. Вона діє настільки сильно, що деякі з морфєм цього типу змінюють наголосові характеристики мови, з якої вони запозичуються, перебираючи наголос на себе.

На відміну від іменників чоловічого роду з продуктивними і поширеними суфіксами серед слів з малопродуктивними і непродуктивними суфіксами помітна перевага морфєм, що мають одну наголосову ознаку. У перших цієї якості наділені лише два суфікси -ув, -ин₂, у других - Ю: -ук/-чук, -усь, -аль, -ир, -аж, -иш, -уш, -ій₁ /назви осіб/, -ій₂ /назви речовин/, -ін. Цікаво, що в обох масивах слів кількісно переважають ті морфєми, що перебувають під наголосом: веселун, плак_ій. Виняток становлять непродуктивний суфікс -ин₁ та малопродуктивний -ій₂, що можуть стояти за наголошеним складом: воін, ванадій.

Мало і непродуктивних суфіксів, що мають по дві чи три позиції щодо словесного наголосу, їх - 5. Це -ай: зв_ічай, гл_ітай; -ух/-юх: ко_нюх, оп_люх; -ш: виг_раш, розиг_раш; -тель: люб_ітель, непр_іятель, жертвуват_єль; -щик: барабан_шик, домен_шик, ден_шик. Усього один суфікс -єнь здатен займати в іменниках чоловічого

роду 4 наголосові позиції: учень, в'єлетань, в'иторопень, пласти-в'єнь. Отже, в цьому масиві слів максимальна кількість наголосових позицій суфіксальної морфеми, кінцевої в слові, нижча, ніж у першому: 4 проти 5.

Спільною наголосовою ознакою для обох масивів слів є перевага позицій відразу за наголошеним складом у кінцевих іменникових суфіксів, що можуть займати по кілька позицій щодо словесного наголосу. Це характерно для -ай, -тель, -щик, -чик, -єнь. Виняток становить -ш, що тяжіє до позиції через склад після наголошеного: програш.

Запозичені суфікси, кінцеві в іменниках чоловічого роду, відрізняються від питомих продуктивних тим, що віддають перевагу позиції перебування під наголосом. Причому, ця ознака визначальна для продуктивних і малопродуктивних суфіксів з інших мов. Вона засвідчує більшу продуктивність і в тих кількох /4 суфіксах з 20/, які займають декілька позицій щодо словесного наголосу. Можливо, в цьому виявляється до певної міри закономірність у засвоєнні запозиченої одиниці, меншої за слово. Для того, щоб чітко усвідомлюватися носіями мови, вона повинна мати уніфіковане, регулярно здійснюване значення і виразно розпізнавану форму.

Значно вужчий діапазон паралельного наголошування слів з малопродуктивними і непродуктивними суфіксами порівняно з іменниками, в складі яких засвідчені продуктивні суфікси. Вони становлять $\approx 5\%$ слів від аналізованих. Слова з цим типом наголошення підтверджують висновок: при паралельному наголосі здебільшого співіснують найпоширеніша наголосова ознака морфеми з менш продуктивною або дві продуктивні ознаки. Так, суфікс -єнь у слові подобєнь реалізує позицію перебування під наголосом і через склад після наголошеного.

У висновках узагальнено спостереження над наголосовими позиціями суфіксів, кінцевих у іменниках чоловічого роду. Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки. Головною ознакою встановлення наголосових характеристик суфіксальних морфем іменників є їхня позиція відносно словесного наголосу. Більшість розглянутих іменників /з нульовим закінченням, флексіями -о та -а/ в словниковій формі не засвідчують наголошеної флексії. Виняток становить кілька слів на

зразок: головко, дідуґа. Іменники спільного роду переважно мають наголос на кінцевому суфіксі основи.

На тлі регулярних, повторюваних рядів дієслів, у яких наголос розрізняє видові форми /вилазити - вилазити, виникати - виникати/ та відмінних за значенням прикметників /валковий - валковий, вершковий - вершковий/ у досліджених суфіксальних іменниках чоловічого роду поодинокі випадки виконання наголосом змісторозрізнявальної функції: водник /працівник водного транспорту/ і водник /полиця для відер з водою/.

Систематизація суфіксів, кінцевих у іменниках чоловічого роду, за наголосовими характеристиками показує, що вони можуть займати всього кілька позицій відносно словесного наголосу: максимально 6 /у суфіксах -ок/: $\overset{\cdot}{\text{ок}}$: жолобок, $\overset{\cdot}{\text{ок}}$: вершечок, $\overset{\cdot}{\text{ок}}$: вогничок, $\overset{\cdot}{\text{ок}}$: валяночок, $\overset{\cdot}{\text{ок}}$: видолиночок, $\overset{\cdot}{\text{ок}}$: жайвороночок, мінімально 1 /суфікси -чук: злодійчук, -усь: дідусь, -аш: сиваш, -иш: чорниш, -уш: м"якуш/, хоча вибір їх може здійснюватися між шістьма позиціями: перебування суфікса під наголосом $\overset{\cdot}{\text{с}}$ борець, перед наголошеною флексією $\overset{\cdot}{\text{с}}$ дідуґа, після наголошеного складу $\overset{\cdot}{\text{с}}$ кони́к, через один $\overset{\cdot}{\text{с}}$ улюбле́нець, два $\overset{\cdot}{\text{с}}$ паросточок, три $\overset{\cdot}{\text{с}}$ видолиночок, чотири склади після наголошеного $\overset{\cdot}{\text{с}}$ жайвороно́к.

Ці дані дозволяють висловити припущення про те, що існує залежність між морфемною структурою слова і наголосовими характеристиками суфіксів. Відомо, що середня морфемна довжина слова в сучасній українській літературній мові коливається в інтервалі від 3 до 4 морфем. Більшість суфіксів у своїх наголосових можливостях не переходять цієї межі. Продуктивний суфікс -ок, єдиний з усієї сукупності аналізованих морфем, може займати 6 позицій щодо словесного наголосу, причому для нього зовсім не характерна позиція перед наголошеною флексією $\overset{\cdot}{\text{с}}$, деякі ж позиції /через два $\overset{\cdot}{\text{с}}$, три $\overset{\cdot}{\text{с}}$, чотири $\overset{\cdot}{\text{с}}$ склади після наголошеного/ реалізуються в поодиноких словах. Переважна більшість продуктивних суфіксів в іменниках чоловічого роду займає по 2-3 позиції.

За реалізацією наголосових ознак суфіксальні іменники формують три масиви слів: у перший входять слова з продуктивними суфіксами, більшості з яких властиві кілька наголосових позицій /-ок, -ик, -ець, -ч, -ач/-яч, -анин/-янин, -чанин, -ин, -ар/-яр.

Лише дві морфєми цього різновиду займають по одній наголосовій позиції: -ун /перебуває під наголосом: шептун та -ій₂, що стоїть за наголошеним складом: стронцій/. Другий формують іменники з малопродуктивними і непродуктивними суфіксами. Серед них вісім морфєм обирають одну позицію в слові - перебування під наголосом: /-ій: водій, -чук: китайчук, -усь: братусь, -аш: синаш, -иш: чорниш, -уш: м"якуш, -ух/-юх: пастух, -ань: горбань. Решті притаманні від 4 до 2 позицій /-ень: дурень, вєлетень, виторопень, сливєнь; -щик: барабанщик, прапорщик, денщик; -тель: китель, жертвуватель; -ш: програш, розиграш; -ай: кудлай, звнчай; -ич: братанич, москвич/.

В окремий масив об"єднуються запозичені продуктивні і малопродуктивні суфікси, що адаптувалися до морфємної і словотвірної системи сучасної української мови. Серед них переважають одиниці, що займають одну позицію - перебування під наголосом. Це 18 суфіксів з 20 розглянутих: -изм/-ізм: фонатизм, слов"янізм; -ист/-іст: масажист, машиніст, -ит/-іт: лазурит, хроміт; -ат/-ят: делегат, секретаріат; -ант/-янт: дебютант, поліціант; -оз/-з: невроз, симбіоз; -аж: дренаж; -ал: індивідуал; -єнт: диригєнт; -ітет/-єт: імунітет; -єт: терапєвт; -ург: металург; -аріус: архіваріус; -уз: француз; -арій: коментарій; -орій: декторій. Лише два суфікси -єр та -єр мають по кілька наголосових ознак. У першого переважає позиція перебування під наголосом: кіоскєр, боксєр. Позиція після наголошеного складу властива цій морфємі у словах, запозичуваних з германських мов: глісєр, скутєр. У цьому випадку дана морфєма виділяється швидше за аналогією, ніж за словотвірною похідністю слів. Суфіксові -єр також властиві кілька позицій щодо словесного наголозу. Причому ознака, що найбільш часто реалізується в нього - позиція після наголошеного складу, трапляється в умовах формування в українській мові функціонально єдиної, але морфємно комплексної одиниці -атор: реформатор, новатор, калькюлятор. Аналіз матеріалу свідчить про те, що запозичені морфєми тяжіють здебільшого до вираження уніфікованого значення, регулярно повторюваної форми і єдиної наголосової ознаки. Ці три ознаки, можливо, становлять передумови виділення морфєм спочатку в запозичених словах, розпізнавання їх, а згодом і використання в арсеналі словотвірних

засобів української мови. Отже, продуктивні питомі суфікси, з одного боку, і запозичені, з другого, в іменниках чоловічого роду займають ніби протилежні полюси в системі морфемно-словотвірної акцентуації. Перші поставлені в умови широкого від / 6 до 1 / вибору позицій щодо словесного наголосу, другі / за деякими незначними винятками / зовсім позбавлені цього вибору.

Малопродуктивні суфікси займають проміжне положення, але теж мають по кілька наголосових ознак / -внь - 4, -щик - 3, -тель - 3, -д - 2, -ай - 2, -ань - 2, -ич - 2 / і віддають перевагу позиції після наголошеного складу.

Враховання того факту, що продуктивні суфікси з кількох можливих для них наголосових позицій здебільшого віддають перевагу одній з них - позиції після наголошеного складу, дозволяє зробити ще один висновок. У суфіксальних іменниках чоловічого роду сучасної української мови спостерігається тенденція до наголошення кінцевої або передкінцевої частини слова.

У цілому серед аналізованих суфіксів переважають одиниці, що перебувають під наголосом. Їх 27. На другому місці ті морфемні /17/, що займають дві наголосові позиції: $\sim S, \downarrow S$: -ик₂, -ок₁₂, -ець₃, -ець₅, -ач, -ар/-яр, -ич, -ань, -ай, -ор, -ір/-яр/-ір, -от/-іот; $\downarrow S, \downarrow S$: -ок₄, -ець₂, -ч, -ин₁, -д. На третьому суфікси, для яких характерні три наголосові ознаки: -ок₁, -ок₉, -ок₁₀, -ок₁₁, -ок₁₃, -ець₆, -тель, -щик, -ер/-онер.

На четвертому морфемні з чотирма наголосовими ознаками: -ик₁, -ок₂, -ок₆, -ок₈, -ок₁₅, -ець₁, -внь.

Паралельне наголошення суфіксальних іменників чоловічого роду за матеріалами словників сучасної української літературної мови не має великого поширення. У словах з суфіксами, для яких характерна одна наголосова ознака, паралельного наголосу не спостерігається. В інших іменниках засвідчено співіснування двох позицій суфікса при паралельному наголошенні слів - найбільш продуктивної для даної морфемі і менш продуктивної.

матеріали та результати дисертації висвітлені у публікаціях:

1. Акцентуаційні характеристики іменникових кінцевих суфіксів у сучасній українській мові // міжвідомчий науковий збірник "Українське мовознавство". - Київ, 1992, с. 126-132.

2. Деякі акцентуаційні особливості поезії Т.Г.Шевченка // Т.Г.Шевченко і Переяслащина. / Тези доповідей та повідомлень міжвузівської науково-теоретичної конференції, присвяченої 145-річчю написання "Заповіту" та 150-річчю виходу "Кобзаря" 13-15 грудня 1990 р. - Переяслав-Хмельницький, 1990. - С. 60-64.

3. Сислове розрізнення синтаксичних одиниць засобами просодії // Тези доповідей та повідомлень міжвузівської науково-теоретичної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Сергія Смерчинського. 19-20 березня 1993 р. - Запоріжжя.

4. Синонімічні суфікси та їх міжрівневі відношення // Тези доповідей та повідомлень / Ідеї та постаті / з історії мовознавства на Україні/. - Київ: Наук. думка, 1993.

МЛН "Сухая"
м. Петербург-Хмельницкий, ул. Лукина, 42

111580

АВ 27.852